

بررسی تنوع ژنتیکی عملکرد دانه و دیگر ویژگی‌های زراعی در ژنتوتیپ‌های بزرک با کیفیت روغن خوراکی و صنعتی در اصفهان

قدرت الله سعیدی^۱

چکیده

بزرک (Linum usitatissimum L.) گیاهی است دانه روغنی با سازگاری گستردۀ، که روغن ژنتوتیپ‌های معمولی آن به لحاظ ترکیب خاص اسیدهای چرب مصارف صنعتی دارد. روغن ژنتوتیپ‌های جدید حاصل از جهش‌زایی، از نظر ترکیب اسیدهای چرب مانند روغن آفتتاب‌گردان بوده و می‌تواند به مصارف خوراکی برسد. این پژوهش به منظور بررسی تنوع ژنتیکی ویژگی‌های زراعی و پتانسیل تولید ژنتوتیپ‌های با کیفیت روغن خوراکی و صنعتی بزرک در منطقه اصفهان انجام گردید. در این پژوهش، به منظور ارزیابی ژنتوتیپ‌ها از طرح آماری ارزیابی مقدماتی آگمنت استفاده شد.

نتایج نشان داد که میانگین شمارگیاه‌چه در متر مربع، در ژنتوتیپ‌های با کیفیت روغن خوراکی و صنعتی به ترتیب ۱۷۸ و ۳۶۷ و دارای ضریب تغییرات ۷۰ و ۱۰ درصد بود. طول دوره رشد ژنتوتیپ‌ها نیز متعدد و در دو گروه با کیفیت روغن خوراکی و صنعتی به ترتیب ۱۱۶-۸۹ و ۱۲۸-۸۹ روز بود. ارتفاع گیاه در ژنتوتیپ‌های با کیفیت روغن خوراکی و صنعتی به ترتیب بین ۵۷ تا ۸۶ و ۴۹ تا ۷۳ سانتی‌متر نوسان داشت. عملکرد دانه نیز تنوع چشم‌گیری نشان داد، به طوری که ژنتوتیپ‌های با کیفیت روغن خوراکی دارای عملکرد دانه ۴۲۹ کیلوگرم در هکتار و ضریب تغییرات ۳۵ درصد، و ژنتوتیپ‌های با کیفیت روغن صنعتی دارای عملکرد ۲۳۸۹-۷۷۹ کیلوگرم و ضریب تغییرات ۲۵ درصد بودند. در این بررسی عملکرد دانه در گیاه همبستگی زیاد و مشتبه با شمار انشعابات پایه‌ای ($R^2 = 0.77^{**}$) و شمارکپسول در گیاه ($R^2 = 0.93^{***}$)، ولی همبستگی زیاد و منفی با شمارگیاه در واحد سطح ($R^2 = -0.64^{**}$) نشان داد. بر پایه نتایج حاصل از تجزیه رگرسیون، شمارکپسول در گیاه، شمار بذر در کپسول و وزن دانه به ترتیب مهم‌ترین اجزای عملکرد دانه در گیاه شناخته شدند ($R^2 = 0.96^{***}$)، ولی شمارکپسول در گیاه به تنها بیشترین سهم را در تعیین عملکرد دانه داشت ($R^2 = 0.87^{**}$).

واژه‌های کلیدی: بزرک، روغن خوراکی، تنوع ژنتیکی، صفات زراعی، ضرایب همبستگی

مقدمه

بزرک (Linum usitatissimum L.) به ارقامی از این گونه معروف است، دارای عملکرد و درصد روغن دانه بیشتر بوده و گیاهی اطلاق می‌شود که در مقایسه با نوع الیافی آن که به کتان

۱. استادیار ژنتیک و اصلاح نباتات، دانشکده کشاورزی، دانشگاه صنعتی اصفهان

آفتاب‌گردان بوده و می‌تواند به مصارف خوراکی همچون روغن طباخی و سالادی برسد (۱۰). کاهش میزان اسید چرب لینولنیک روغن در ژنتوتیپ‌های جدید تحت کنترل دو ژن مستقل مغلوب حاصل از موتاسیون بوده که موجب توقف فرآیند تبدیل اسید چرب لینولنیک به لینولنیک می‌گردد (۲۴). انتقال و استفاده از این ژن‌ها در پروژه‌های تولید ارقام روغن خوراکی بدون هیچ گونه اثر منفی بر ویژگی‌های زراعی محصول، و بدون هیچ گونه مانع قابل انجام می‌باشد (۱۵، ۳۰ و ۳۱). ارقام روغن خوراکی این گیاه تحت نام عمومی لینولا^۱ در استرالیا و سالین^۲ در کانادا تولید و مورد کشت و کار قرار می‌گیرد (۴، ۱۰ و ۲۵).

همانند دیگر محصولات زراعی، صفات زراعی و کیفی این محصول نیز تحت تأثیر شرایط محیطی و ژنتوتیپ قرار می‌گیرد (۱۷، ۲۷ و ۲۸). صفات مهم اقتصادی گیاه از جمله عملکرد دانه و ویژگی‌های زراعی دیگر توارث کمی دارند، که با تعداد زیادی ژن کنترل می‌گردد، و بسیار تأثیرپذیر از شرایط محیطی هستند، و نتیجتاً میزان وراثت پذیری آنها پایین می‌باشد. اجزای عملکرد دانه معمولاً وراثت پذیری بیشتری نسبت به عملکرد دانه دارند. بنابراین، امکان بهبود عملکرد دانه از طریق انتخاب و بهبود جزء یا اجزائی از آن میسر است (۲۰، ۲۲ و ۳۲).

به رغم سازگاری گسترده گیاه بزرک، و حتی سازگاری آن به مناطق گرم و خشک، و سابقه تاریخی کشت آن در ایران (از ۶۰۰۰ سال پیش از میلاد)، این گیاه چندان مورد توجه قرار نگرفته است. شاید یکی از علل آن عدم قابلیت استفاده روغن آن به عنوان روغن خوراکی بوده است. بنابراین، این پژوهش به بررسی تنوع ژنتیکی صفات زراعی و نیز ارزیابی ظرفیت تولید ژنتوتیپ‌های با کیفیت روغن خوراکی و صنعتی بزرگ پرداخت.

مواد و روش‌ها

آزمایش در سال ۱۳۷۸ در مزرعه پژوهشی دانشکده کشاورزی

گیاهی است یکساله و با میانگین دوره رشد حدود ۱۰۰ روز، که به عنوان ششمین محصول دانه روغنی در دنیا کشت می‌شود (۸). در ایران کشت این محصول به صورت فرعی و پراکنده در نقاط مختلف کشور انجام می‌گردد (۱). دانه این گیاه دارای ۴۰-۴۵٪ روغن و ۲۳-۳۴٪ پروتئین بوده و افزون بر تولید روغن، کنجاله آن با درصد بالایی از پروتئین (۴۲٪) به عنوان یک منبع تأمین‌کننده پروتئین در جیره غذایی دام‌ها مورد استفاده قرار می‌گیرد (۷). هم‌چنین، به خاطر ارزش غذایی دانه به عنوان یک منبع غنی اسیدهای چرب غیر اشباع ضروری و فیبرهای محلول، به صورت آرد یا دانه‌های خرد شده در تهیه نان، کیک و دیگر فراوردهای غذایی کاربرد دارد (۸، ۷ و ۱۰). کاه آن نیز به عنوان یک منبع فیبر گیاهی، در صنایع کاغذسازی، و به ویژه در مواردی که تولید کاغذهای محکم و با دوام مانند کاغذ اسکناس مدنظر می‌باشد، قابلیت استفاده دارد (۲۱).

روغن ژنتوتیپ‌های معمولی بزرک به خاطر ترکیب خاص اسیدهای چرب و میزان قابل توجه اسید چرب غیر اشباع لینولنیک (%۵۲)، به عنوان روغن خشک شونده در صنایع رنگ‌سازی، نقاشی، تولید جوهر چاپگر و ساخت کف‌پوش استفاده می‌شود (۱۳ و ۱۶). ولی روغن آن به خاطر میزان بالای اسید چرب لینولنیک در تولید روغن خوراکی مطلوب نمی‌باشد. لینولنیک یک اسید چرب غیر اشباع با سه پیوند دوگانه است، که حساسیت زیادی به اکسید شدن خودبخودی دارد، و نتیجتاً موجب ترشیدگی، بو و طعم نامطلوب و کاهش دوره انبارداری روغن، و نهایتاً کاهش کیفیت خوراکی روغن می‌گردد (۲۱ و ۲۹).

استفاده از پروژه‌های جهش‌زاوی در برنامه‌های بهنژادی این گیاه به منظور ایجاد ژنتوتیپ‌های با کیفیت روغن خوراکی، منجر به ایجاد لاین‌های جهش یافته از این گیاه گردیده که روغن دانه آنها از نظر میزان اسید چرب لینولنیک بسیار ناچیز (حدود ۲٪) و دارای حدود ۷۰٪ اسید چرب لینولنیک می‌باشد (۱۲، ۱۳ و ۱۴ و ۲۶). روغن شفاف و روشن این ژنتوتیپ‌های جدید حاصل از جهش از نظر کیفیت اسیدهای چرب مشابه روغن

مقدار حدود ۴۰ کیلوگرم در هکتار و وزن صد دانه هر ژنوتیپ، طوری تعیین گردید که از هر ژنوتیپ تعداد بذر مساوی در هر خط کشت شود. بنابراین، در هر خط به طول چهار متر حدود ۷۲۰ بذر کشت گردید.

کشت در تاریخ پنجم اردیبهشت ماه ۱۳۷۸ انجام گرفت. عملیات داشت شامل آبیاری (با فاصله ۱۰-۷ روز بسته به نیاز گیاه)، مبارزه با علف‌های هرز و کوددهی انجام شد. به منظور تکمیل نیتروژن مورد نیاز گیاه، ۲۳ کیلوگرم در هکتار نیتروژن به صورت کود اوره و سرک در مراحل آغاز انشعابات پایه‌ای گیاه به کار رفت.

در این آزمایش صفات شمار روز تا ۵۰٪ سیز شدن، ۵۰٪ گل‌دهی و رسیدگی کامل گیاه به طور مشاهده‌ای تعیین، و نیز شمار گیاهچه در متر مربع، ارتفاع گیاه، و عملکرد دانه برای هر ژنوتیپ اندازه‌گیری شد. به منظور محاسبه شمار گیاهچه در متر مربع برای هر ژنوتیپ، شمار گیاهچه در دو متر طولی ناحیه وسط هر کرت آزمایشی تعیین، و سپس به شمار گیاهچه در متر مربع تبدیل گردید. برای تعیین شمار روز از کاشت تا رسیدگی، هنگامی که حدود ۷۰٪ کپسول‌ها در هر ژنوتیپ کاملاً قهوه‌ای شده و با تکان دادن گیاهان هر ردیف صدای حرکت دانه‌ها در کپسول‌ها شنیده می‌شد، به عنوان شاخص رسیدگی منظور گردید. ارتفاع گیاه از سطح زمین در چند قسمت کرت آزمایشی به طور تصادفی اندازه‌گیری، و میانگین آن به عنوان ارتفاع گیاه آن ژنوتیپ در نظر گرفته شد. برای تعیین عملکرد دانه، بوتهای هر کرت آزمایشی به طور دستی برداشت گردید.

به منظور تعیین عملکرد دانه تک گیاه و اجزای عملکرد دانه، هنگام برداشت نهایی، نمونه‌هایی با ۲۵ گیاه از ناحیه وسط هر کرت آزمایشی به طور تصادفی و جداگانه برداشت و مورد استفاده قرار گرفت. عملکرد دانه تک گیاه و شمار انشعابات پایه‌ای، شمار کپسول در گیاه، شمار دانه در کپسول و وزن صد دانه به عنوان اجزای عملکرد دانه، بر پایه میانگین این صفات در نمونه مربوط برای هر ژنوتیپ تعیین شد.

دانشگاه صنعتی اصفهان واقع در لورک نجف‌آباد (۴۰ کیلومتری جنوب غربی اصفهان) انجام گردید. طبق طبقه‌بندی کوپن، منطقه آزمایش دارای اقلیم خشک، بسیار گرم با تابستان‌های گرم و خشک است (۲). محل آزمایش دارای خاکی با بافت لومنی‌رسی، جرم مخصوص ظاهری ۱/۴ گرم بر سانتی‌متر مکعب، pH حدود ۷/۶ با ظرفیت مزروعه ۲۳٪ وزنی می‌باشد. زمین آزمایش در سال قبل به صورت آیش بود و پیش از کاشت عملیات تهیه زمین به نحو مطلوب انجام گرفت، به طوری که یک بستر نسبتاً مناسب برای کاشت بذور به صورت کرتی فراهم شد. به منظور تأمین فسفر و نیتروژن مورد نیاز گیاه، مقدار ۲۰ کیلوگرم فسفر و ۱۸ کیلوگرم نیتروژن در هکتار (به صورت فسفات آمونیوم) پیش از کاشت به زمین داده شد (۱).

در این آزمایش ژنوتیپ‌های مختلف بزرگ شامل ۳۹ ژنوتیپ خارجی با کیفیت روغن خوراکی، ۱۱ ژنوتیپ خارجی با کیفیت روغن صنعتی متشكل از هشت لاین حاصل از تلاقی واریته‌های سام، فلاندرز، و باریارا (جدول ۱)، و دو توده بومی مورد ارزیابی قرار گرفت. ژنوتیپ‌های خارجی را لاین‌های نسل پنجم (F۲:۵) حاصل از تلاقی‌های گوناگون شامل می‌شد (جدول ۱).

ژنوتیپ‌ها در چارچوب طرح آماری ارزیابی مقدماتی آگمنت^۱ در ۱۰ بلوك ناقص و با یک تکرار کشت گردیدند. در ضمن، به منظور بررسی یکنواختی زمین آزمایش، به غیر از ژنوتیپ‌های فوق، سه لاین اصلاحی با کیفیت روغن خوراکی به نام‌های SP10۶۶ و CDC1۷۴۷ به عنوان شاهد در آزمایش استفاده گردید. در هر بلوك پنج ژنوتیپ همراه با سه ژنوتیپ شاهد مورد کشت قرار گرفت. در این آزمایش هر کرت آزمایشی شامل دو خط، و در برخی موارد به علت کمبود بذر یک خط (۶)، به طول چهار متر و با فاصله خطوط ۳۰ سانتی‌متر بود. بذور به طور دستی و در عمق حدود دو سانتی‌متر به صورت خشکه کاری، خطی و شمالی-جنوبی کشت شدند. میزان بذر مورد کشت برای هر ژنوتیپ، با توجه به

1. Augment design

جدول ۱. شمار لاین ارزیابی شده از هر تلاقي در هر گروه روغن صنعتی و خوراکی

تلاقي	شمار لاین باکیفیت روغن	شمار لاین باکیفیت روغن	صنعتی	خوراکی
۹۳ ^b جی سی ۵۰۴ × ^a سام	-	۵	-	-
۹۳ ^b جی سی ۵۵۳ × سام	۲	۷	-	-
۹۳ ^b جی سی ۵۰۴ × ^a فلاندرز	۳	۶	-	-
۸۸۰۴۲ اف × ^a ۵۰۴	۱	۶	-	-
۹۳ ^b جی سی ۵۰۴ × ^a باریارا	-	۵	-	-
۹۳ ^b جی سی ۵۵۳ × ^a باریارا	۲	۵	-	-
۸۴۴۹۵ سی بی آی × ^a جی سی ۸۹	-	۵	-	-

a: دارای غلظت اسید چرب لینولیک زیاد در روغن (حدود ۵۰٪)

b: دارای غلظت اسید چرب لینولیک کم در روغن (حدود ۲٪)

معنی دار، ولی از لحاظ شمار روز تا ۵۰٪ سبز شدن و عملکرد دانه معنی دار نبود.

میانگین های صفات مربوط به ژنتیپ های شاهد با کیفیت روغن خوراکی در جدول ۲، و فراوانی ژنتیپ های مختلف دیگر برای صفات زراعی در جدول ۳ نشان داده شده است. سه ژنتیپ شاهد از لحاظ شمار روز تا ۵۰٪ سبز شدن تفاوت معنی داری نداشتند، و به طور میانگین شمار روز تا ۵۰٪ سبز شدن در این سه ژنتیپ برابر ۱۲ روز بود. چنانچه این صفت به عنوان شاخصی از سرعت سبز شدن در شرایط مزرعه و بنیه بذر در نظر گرفته شود، این سه ژنتیپ سرعت سبز شدن و بنیه بذر یکسان داشته اند، ولی ژنتیپ های دیگر دارای شمار روز تا ۵۰٪ سبز شدن بین ۱۱ تا ۲۱ روز و با متوسط ۱۵/۳ روز در گروه با کیفیت روغن خوراکی، و بین ۱۱ تا ۱۴ روز در ژنتیپ های با کیفیت روغن صنعتی بوده اند. یادآوری می شود که همه ژنتیپ های با کیفیت روغن صنعتی، به استثنای یکی از آنها، دارای شمار روز تا ۵۰٪ سبز شدن ۱۱ روز بودند. با توجه به مقدار حداقل تفاوت معنی دار ۶/۴ روز برای مقایسه ژنتیپ های مختلف، تفاوت معنی دار میان ژنتیپ های با کیفیت روغن خوراکی از لحاظ این صفت وجود داشته است.

برای بررسی یکنواختی زمین، داده های مربوط به صفات و ویژگی های زراعی ژنتیپ های شاهد در چارچوب طرح آماری بلوک های کامل تصادفی، با استفاده از نرم افزار آماری اس.ا.اس. ۱ تجزیه واریانس گردید. برای مقایسه میانگین ها از آزمون حداقل تفاوت معنی دار (LSD) استفاده شد. در ضمن، در مورد صفاتی که تجزیه واریانس تفاوت معنی دار میان بلوک ها نشان داد، مقدادر صفات ژنتیپ ها برای اثر بلوک تصحیح گردید. محاسبه ضرایب همبستگی فنتیپی میان صفات و انجام تجزیه رگرسیون گام به گام ۲، با بهره گیری از نرم افزار آماری مینی تب ۳ انجام گردید.

نتایج و بحث

با توجه به اثر معنی دار بلوک بر صفات شمار گیاهچه در متر مربع، شمار روز تا ۵۰٪ گل دهی، و ارتفاع گیاه، در تجزیه واریانس ژنتیپ های شاهد، مقدادر مختلف این صفات برای ژنتیپ های دیگر، به منظور حذف اثر محیطی بلوک ها تصحیح گردید. هم چنین، بر اساس تجزیه واریانس، اثر ژنتیپ بر صفات شمار گیاهچه در متر مربع، شمار روز تا ۵۰٪ گل دهی، شمار روز تا رسیدگی و ارتفاع گیاه در سطح احتمال یک درصد

جدول ۲. میانگین صفات گوناگون در ژنوتیپ‌های شاهد

ژنوتیپ	شمار روز تا سبز شدن	شمار گیاهچه در متر مربع	% ۵۰ گلدهی	شمار روز تا رازیگرد	ارتفاع گیاه (سانتی‌متر)	عملکرد دانه (Kg/ha)
CDC1747	۱۱/۶ ^a	۲۹۰/۰ ^a	۵۶/۶ ^b	۱۰۲/۶ ^a	۶۳/۸ ^a	۱۳۶۵ ^a
SP1091	۱۱/۹ ^a	۲۷۷/۴ ^a	۵۵/۵ ^b	۹۱/۶ ^b	۵۹/۹ ^b	۱۷۷۷ ^a
SP1066	۱۲/۵ ^a	۱۶۶/۱ ^b	۶۰/۱ ^a	۱۰۴/۷ ^a	۶۲/۸ ^a	۱۶۱۷ ^a

در هر ستون، میانگین‌هایی که دارای حداقل یک حرف مشترک هستند، با استفاده از آزمون LSD تفاوت معنی‌دار ندارند ($P < 0.05$).

برای مقایسه شمار گیاهچه در متر مربع ژنوتیپ‌های گوناگون و ضریب تغیرات برابر ۷۰٪ و ۱۰٪، به ترتیب در ژنوتیپ‌های باکیفیت روغن خوراکی و صنعتی، گویای وجود تنوع ژنتیکی برای میزان سبز شدن و استقرار گیاهچه است، و می‌توان از این تنوع ژنتیکی در برنامه‌های بهزیادی استفاده نمود.

بخشی از تنوعات مشاهده شده در میزان سبز شدن ژنوتیپ‌ها را در این بررسی می‌توان در اثر رنگ بذر دانست. پژوهش‌های دیگر نشان داده است که رنگ بذر نقش مهمی در بنیه بذر و سبز شدن این گیاه دارد. عموماً بذور زرد رنگ دارای بنیه و میزان سبز شدن کمتری نسبت به بذور قهوه‌ای هستند (۳۰ و ۳۱). در این پژوهش ژنوتیپ‌های روغن صنعتی همگی دارای بذر قهوه‌ای بودند، ولذا یکنواختی بیشتری از لحاظ سبز شدن داشتند. در مقابل، ژنوتیپ‌های باکیفیت روغن خوراکی دارای رنگ بذر زرد و یا قهوه‌ای بودند، و بنابراین از لحاظ میزان سبز شدن تنوع بیشتری نشان دادند.

طول دوره رشد گیاه، به ویژه در مواردی که زودرسی مطلوب باشد، از اهمیت خاصی برخوردار است. از نظر شمار روز تا رسیدگی، در میان ژنوتیپ‌های شاهد، ژنوتیپ SP1091 با ۹۱/۶ روز زودرس‌ترین ژنوتیپ بود (جدول ۲). در ژنوتیپ‌های دیگر باکیفیت روغن خوراکی نیز طول دوره رشد از ۸۹ روز تا ۱۱۶ روز متغیر بود (جدول ۴). ژنوتیپ‌های باکیفیت روغن صنعتی دوره رشد ۱۲۸-۸۹ روز داشتند. این تغییرات و مقدار حداقل تفاوت معنی‌دار ۲۲/۲ برای مقایسه طول دوره

وجود تنوع ژنتیکی برای صفت شمار روز تا ۵۰٪ سبز شدن، امکان گزینش ژنوتیپ‌هایی را که قدرت سبز شدن سریع تری در خاک دارند فراهم می‌نماید، و می‌توان از این ژنوتیپ‌ها در شرایطی که احتمال وجود تنش‌های محیطی در دوره جوانه‌زنی بذر و سبز شدن وجود دارد، استفاده نمود. بذور با بنیه زیاد می‌توانند قدرت سبز شدن سریع تر و یکنواخت تر از بذور با بنیه کم، در شرایط مزرعه، و به ویژه در شرایط نامساعد محیطی مثل تنش‌های رطوبتی، حرارتی و فعالیت‌های میکروارگانیزم‌های خاک داشته باشند (۳۰ و ۳۱).

سبز شدن، استقرار گیاهچه و وجود شمار گیاه در واحد سطح در حد مطلوب، از فاکتورهای مهم تعیین کننده حداکثر عملکرد دانه در واحد سطح می‌باشند. سه ژنوتیپ شاهد دارای تفاوت معنی‌دار از لحاظ شمار گیاهچه در متر مربع بودند، به گونه‌ای که ژنوتیپ SP1066 به طور معنی‌دار شمار گیاهچه در متر مربع کمتری در مقایسه با دو ژنوتیپ دیگر داشت (جدول ۲). ژنوتیپ‌های دیگر نیز تنوع گسترده‌ای در این مورد داشتند، به طوری که ژنوتیپ‌های باکیفیت روغن خوراکی و صنعتی به ترتیب دارای شمار گیاهچه در متر مربع ۴۷۱-۱۷ با میانگین ۴۲۷-۳۱ و ۳۶۷ بودند (جدول ۴).

با توجه به این که حدود ۶۰٪ بذر در متر مربع کشت گردید، حدود هشت ژنوتیپ باکیفیت روغن خوراکی و هشت ژنوتیپ باکیفیت روغن صنعتی دارای بیش از ۵۰٪ سبز شدن و استقرار گیاهچه در مزرعه بودند. مقدار حداقل تفاوت معنی‌دار ۲۴۲

1. High vigour

جدول ۱- جدول موادی زوییپهای باقیبست ردن خوارک و مستثنی (غیر از زوییپهای شاهد) برای معنات زراعی

جدول ۴. دامنه تغییرات، میانگین و ضریب تغییرات صفات زراعی

LSD _(0/01)	ضریب تغییرات (CV)	میانگین	دامنه		گروه ژنتیپی	صفت
			حداکثر	حداقل		
۲۴۲	۷۰	۱۷۸	۴۷۱	۱۷	روغن خوراکی	شمارگیاهچه
	۱۰	۳۶۷	۴۲۷	۳۱۲	روغن صنعتی	در متر مربع
۲۲/۲	۹	۱۰۲	۱۱۶	۸۹	روغن خوراکی	شمار روز تا
	۱۵	۱۰۰	۱۲۸	۸۹	روغن صنعتی	رسیدگی
۱۱/۷	۱۱	۶۷	۸۶	۵۷	روغن خوراکی	ارتفاع گیاه
	۱۰	۶۹	۷۳	۴۹	روغن صنعتی	(سانتی متر)
۱۷۱۶	۳۵	۱۶۶۲	۲۶۵۱	۴۲۹	روغن خوراکی	عملکرد دانه
	۲۵	۱۷۴۲	۲۳۸۹	۷۷۹	روغن صنعتی	(کیلوگرم در هکتار)

ارتفاع گیاه نیز در میان ژنتیپ‌های مورد ارزیابی بسیار متعدد بود، به طوری که از ۵۶/۸ تا ۸۵/۸ سانتی متر در ژنتیپ‌های با کیفیت روغن خوراکی و از ۴۹/۲ تا ۷۲/۸ سانتی متر در ژنتیپ‌های با کیفیت روغن صنعتی نوسان داشت (جدول ۴). با توجه به مقدار حداکثر تفاوت معنی دار (۱۱/۷)، ژنتیپ‌ها از نظر ارتفاع گیاه دارای تفاوت معنی دار بودند. وجود این تنوع ژنتیکی امکان گزینش و تهیه ژنتیپ‌های مناسب از نظر ارتفاع گیاه به منظور برداشت مکانیکی و نیز پایداری نسبت به خوابیدگی را فراهم می‌نماید. لازم به یادآوری است که در این آزمایش مشکل خوابیدگی در ژنتیپ‌های خارجی وجود نداشت. ولی در دو توده بومی، به رغم طول نسبتاً کم گیاهان (۶۷، ۵۷ سانتی متر) خوابیدگی شدید بود و بوته‌ها یک پوشش سطحی را روی زمین فراهم نمودند. فرم رویش متفاوت این دو توده محلی و شمار انشعابات پایه‌ای خیلی زیاد، و نتیجتاً استحکام کم ساقه‌ها را می‌توان عامل خوابیدگی شدید در این دو توده دانست.

در این پژوهش عملکرد دانه به عنوان مهم‌ترین ویژگی زراعی و اقتصادی گیاه نیز تنوع ژنتیکی گسترده‌ای را دارا بود. به رغم این که سه ژنتیپ شاهد با کیفیت روغن خوراکی تفاوت معنی داری از نظر عملکرد دانه نداشتند، و به طور میانگین دارای

رشد ژنتیپ‌های مختلف، گویای وجود تفاوت معنی دار میان ژنتیپ‌ها از لحاظ طول دوره رشد است. در ژنتیپ‌های با کیفیت روغن خوراکی، ۲۱ ژنتیپ دوره رشد کمتر از ۱۰۵ روز داشتند. در ژنتیپ‌های با کیفیت روغن صنعتی، دو توده بومی با ۱۲۸ روز طولانی ترین دوره رشد را دارا بودند و بقیه این ژنتیپ‌ها دارای طول دوره رشد کمتر از ۱۰۶ روز بودند. غیر از دو توده بومی که مورد بهمنزادی قرار نگرفته‌اند، ژنتیپ‌های دیگر ارقام اصلاح شده، و یا لاین‌های حاصل از تلاقی‌های بین ارقام اصلاح شده کانادایی می‌باشند. قابل توجه است که در این پژوهش سه واریته اصلاح شده از کانادا به نام‌های سام، فلاندرز و باریارا به ترتیب دارای دوره رشد ۸۹، ۹۱ و ۱۰۰ روز بودند، ولی در کانادا دوره رشد ۹۶، ۹۶ و ۱۰۷ روز دارند (۳۰). با توجه به شرایط آب و هوایی در کانادا، که زودرسی یکی از اهداف اصلی پژوهه‌های اصلاحی بزرگ است، ژنتیپ‌های خارجی فراهم شده از آن جا دوره رشد بسیار کمتری نسبت به دو توده بومی ایرانی داشتند. وجود تنوع ژنتیکی برای طول دوره رشد امکان استفاده از ژنتیپ‌های با طول دوره رشد مناسب را فراهم می‌نماید، به ویژه در موارد یا مناطقی که زودرسی مطلوب باشد، گزینش و تولید ژنتیپ‌های با دوره رشد کوتاه و زودرس امکان‌پذیر خواهد بود.

دادند که شمار کپسول در گیاه، شمار دانه در کپسول و وزن هزار دانه آثار مثبت و مستقیمی بر عملکرد دانه در بزرک دارند، ولی شمار کپسول در گیاه مهم‌ترین نقش را در تعیین عملکرد دانه در گیاه داشته است. لیچ و ساهی (۱۸) نیز در پژوهش خود چنین نتیجه گیری نمودند که تفاوت‌های عملکرد دانه در آزمایش آنها بیشتر ناشی از تفاوت تولید کپسول در گیاه بوده، و شمار دانه در کپسول و وزن دانه به طور چشم‌گیر اثر کمتر بر عملکرد دانه داشته‌اند.

در این آزمایش ضرایب همبستگی زیاد و معنی‌دار میان شمار انشعابات پایه‌ای و شمار کپسول در گیاه ($r = 0.79^{**}$) و میان شمار انشعابات پایه‌ای و عملکرد دانه در گیاه ($r = 0.77^{**}$)، گویای این نکته است که افزایش شمار انشعاب در گیاه موجب افزایش شمار کپسول و نتیجتاً افزایش عملکرد دانه در گیاه گردیده است. تراکم گیاهی در میزان انشعاب‌دهی گیاه بزرک تأثیر می‌گذارد، به طوری که در تراکم‌های گیاهی کمتر، فضای کافی در اختیار گیاه قرار خواهد گرفت، و این منجر به رشد بهتر گیاه و افزایش شمار انشعابات، و نهایتاً شمار کپسول در گیاه خواهد شد (۱۸).

در این پژوهش عملکرد دانه در گیاه به طور معنی‌دار همبستگی منفی با شمار گیاه در واحد سطح ($r = -0.66^{**}$) داشت. این همبستگی نشان می‌دهد که با افزایش تراکم گیاهی عملکرد دانه در گیاه کاهش یافته است. ضرایب همبستگی زیاد و منفی میان تراکم گیاهی و شمار انشعابات پایه‌ای ($r = -0.75^{**}$ ، و نیز میان تراکم گیاهی و شمار کپسول در گیاه ($r = -0.72^{**}$) نشان می‌دهد که در تراکم‌های زیاد، گیاه قدرت انشعاب‌دهی و تولید کپسول کمتر داشته، و این منجر به کاهش عملکرد دانه در گیاه گردیده است (۳). هم‌چنین، نبود همبستگی معنی‌دار میان تراکم گیاهی و وزن صد دانه و شمار دانه در کپسول گویای این نکته است که در ژنتیک‌های با تراکم گیاهی زیاد این دو جزء عملکرد دانه قادر به جبران اثر کاهش شمار کپسول در گیاه نگردیده، و تراکم گیاهی بیشتر از طریق تأثیر بر شمار کپسول در عملکرد دانه گیاه تأثیر داشته است.

عملکرد حدود ۱۵۸۶ کیلوگرم در هکتار بودند (جدول ۲)، ژنتیک‌های دیگر با کیفیت روغن خوراکی دارای عملکرد دانه شمار کپسول در هکتار بوده، و حدود ۶۴٪ ۲۶۵۱-۴۲۹ کیلوگرم در هکتار عملکرد دانه داشتند (بین ۱۵۰۰ تا ۲۶۰۰ کیلوگرم در هکتار متغیر بود، و ژنتیک‌های ارزیابی شده عملکرد دانه بیش از ۱۵۰ کیلوگرم در هکتار داشتند. حداقل عملکرد دانه در گروه با کیفیت روغن صنعتی متعلق به یک توده بومی بود. توده بومی دیگر نیز عملکرد دانه ۱۴۰۴ کیلوگرم در هکتار داشت. عملکرد نسبتاً کم این دو توده را می‌توان به دلیل عدم انجام بهنژادی و خوابیدگی شدید در آنها دانست. یادآوری می‌نماید که سه ژنتیک به کار رفته در این بررسی به نام‌های سام، فلاذرز، و باریارا با کیفیت روغن صنعتی از ارقام اصلاح شده کانادایی می‌باشند، که میانگین عملکرد دانه آنها در کانادا ۱۶۷۲ کیلوگرم در هکتار (۳۰) و در این آزمایش ۱۷۸۲ کیلوگرم در هکتار بوده است.

نتایج تجزیه رگرسیون (جدول ۵) نشان داد که شمار کپسول در گیاه، شمار دانه در کپسول و وزن ۱۰۰ دانه به طور معنی‌دار در تعیین عملکرد دانه گیاه نقش داشته‌اند. در میان این اجزاء، شمار کپسول در گیاه بیشترین، و وزن ۱۰۰ دانه کمترین تأثیر را در عملکرد دانه دارا بوده‌اند. با توجه به ضرایب تشخیص در تجزیه رگرسیون، شمار کپسول در گیاه به تنها ۸۷٪ و با شمار دانه در کپسول ۹۶٪ و هر سه جزء ۹۴٪ تغییرات در عملکرد دانه گیاه را توجیه نموده‌اند.

ضریب همبستگی بسیار زیاد و معنی‌دار میان شمار کپسول در گیاه و عملکرد دانه گیاه ($r = 0.93^{**}$ ، ضریب همبستگی کم میان عملکرد دانه در گیاه و شمار دانه در کپسول ($r = 0.24^{*}$ ، و عدم وجود همبستگی معنی‌دار میان عملکرد دانه در گیاه و وزن صد دانه (جدول ۶) نیز با نتایج حاصل از تجزیه رگرسیون و نتایج حاصل از پژوهش‌های دیگر، مبنی بر این که شمار کپسول در گیاه مهم‌ترین جزء عملکرد دانه در بزرک است، هم خوانی دارد (۳، ۲۲ و ۳۲). پتیل و همکاران (۱۹) نیز در یک بررسی نشان

جدول ۵. نتایج تجزیه رگرسیون گام به گام عملکرد دانه در گیاه روی اجزای عملکرد

مدل	ضریب تشخیص
(۱) $y = -0.007006 + 0.0263x_1$	$R^2 = 0.87$
(۲) $y = -1.084681 + 0.02665x_1 + 0.198x_2$	$R^2 = 0.94$
(۳) $y = -2.377014 + 0.02695x_1 + 0.211x_2 + 0.158x_3$	$R^2 = 0.96$
وزن ۱۰۰ دانه = x_3 شمار دانه در کپسول = x_2 عملکرد دانه در گیاه (گرم) = y	

جدول ۶. ضرایب همبستگی فتوتیپی میان صفات زراعی و اجزای عملکرد دانه

صفت	۱۰	۹	۸	۷	۶	۵	۴	۳	۲	۱
۱. شمار گیاه‌چه در واحد سطح								۱		
۲. شمار روز تا ۵۵٪ گل‌دهی								۱	-۰.۴۶***	
۳. شمار روز تا رسیدگی								۱	۰.۴۱*** -۰.۳۱***	
۴. ارتفاع گیاه							۱	۰.۲۳* ۰.۲۴* ۰.۱۲		
۵. شمار انشعاب اولیه در گیاه							۱	۰.۱۱ ۰.۴۲*** ۰.۴۹*** -۰.۷۵***		
۶. شمار کپسول در گیاه							۱	۰.۰۴ ۰.۴۱*** ۰.۳۰*** -۰.۷۲***		
۷. شمار دانه در کپسول							۱	-۰.۰۴ ۰.۱۰ -۰.۰۵ -۰.۲۲* -۰.۰۴ -۰.۰۱		
۸. وزن ۱۰۰ دانه							۱	-۰.۱۳ -۰.۰۷ -۰.۰۷ ۰.۱۷ -۰.۰۴ -۰.۱۱ ۰.۱۸		
۹. عملکرد دانه در گیاه							۱	۰.۰۴ ۰.۲۴* ۰.۹۳*** ۰.۷۷*** ۰.۰۸ -۰.۳۴*** ۰.۲۴*** -۰.۶۶***		
۱۰. عملکرد دانه در واحد سطح							۱	-۰.۱۸ ۰.۰۸ -۰.۱۰ -۰.۲۱* -۰.۳۶*** ۰.۲۰ -۰.۲۲* -۰.۳۳*** ۰.۳۹***		

اساس فضای موجود اطراف آن می‌باشد (۹ و ۱۱).

توان تولید انشعاب در گیاه بزرگ موجب می‌شود که این گیاه در تراکم‌های متفاوت عملکرد دانه نسبتاً یکسان داشته باشد (۲۳). نتیجه این بررسی با نتایج پژوهش‌های دیگر نویستده، مبنی بر این که تنوعات ناشی از تراکم بوته نقش بنیادین در ایجاد تنوع عملکرد دانه در این گیاه نداشته است، نیز هم خوانی دارد (۳۰). توانایی تولید عملکرد دانه نسبتاً یکسان در تراکم‌های بوته متفاوت در بزرگ از طریق تولید کپسول در گیاه انجام می‌گردد. در شرایطی که علف‌های هرز به خوبی کنترل شوند، گیاه بزرگ توان جبران کنندگی عملکرد دانه خوبی دارد. ولی با توجه به قدرت رقابت کم گیاه با علف‌های هرز، و کاهش قدرت جبران کنندگی آن در شرایط وجود علف‌های هرز زیاد، تراکم بوته زیاد

در پژوهش‌های دیگر نیز این طور نتیجه گیری گردیده است که تفاوت تراکم گیاهی تأثیر بسزایی بر شمار کپسول در گیاه، و اثر ناچیز بر شمار دانه در کپسول و اندازه دانه داشته است (۳). گیاه بزرگ توانایی بسیاری در تولید انشعاب دارد، و در تراکم‌های کم، که فضای بیشتری در اختیار گیاه می‌باشد، می‌تواند انشعاب بیشتری تولید نماید (۱۱). همچنین، در این آزمایش همبستگی چندانی میان عملکرد دانه در واحد سطح و تراکم گیاهی ($I=0.39***$) مشاهده نگردید، و میزان تنوع در میان ژنتیپ‌ها برای عملکرد دانه به مراتب از میزان تنوع شمار گیاه‌چه در واحد سطح کمتر بود. بنابراین، می‌توان نتیجه گرفت که تفاوت‌های تراکم گیاهی نقش بسیار زیادی در ایجاد تنوعات عملکرد دانه نداشته است، و این به دلیل توانایی تولید انشعاب در گیاه بر

کپسول در گیاه ($\text{I}=0/41^{**}$) گویای این نکته است که با افزایش دوره رشد گیاه، این دو صفت نیز به عنوان اجزای اصلی عملکرد دانه در گیاه گرایش به افزایش داشته‌اند. ولی دوره رسیدگی با عملکرد دانه در گیاه هم‌بستگی منفی و نسبتاً کم ($\text{I}=0/34^{**}$) نشان داد. این هم‌بستگی بیان می‌کند که دیررسی می‌تواند ناشی از وجود روابط منفی میان دوره رسیدگی و دیگر اجزای عملکرد، همچون شمار دانه در کپسول و وزن دانه باشد. احتمالاً با کاهش عملکرد دانه در گیاه همراه بوده است. این ارتباط نسبتاً با کاهش عملکرد دانه در گیاه همراه بوده است. این ارتباط می‌تواند ناشی از وجود روابط منفی میان دوره رسیدگی و دیگر اجزای عملکرد، همچون شمار دانه در کپسول و وزن دانه باشد. احتمالاً با توجه به تاریخ کاشت در این آزمایش، دیررسی موجب هم‌زمانی دوره رشد زایشی و پرشدن دانه با هوای گرم، و نتیجتاً باعث کاهش شمار دانه در کپسول، وزن دانه و عملکرد دانه در گیاه گردیده است. در آزمایش‌های دیگر یک هم‌بستگی منفی میان دوره رسیدگی و شمار کپسول در واحد سطح ($\text{I}=3$)، و هم‌بستگی مثبت میان دوره رسیدگی و عملکرد دانه در گیاه ($\text{I}=22$) گزارش گردیده است.

به طور کلی، با توجه به وجود تنوع ژنتیکی زیاد برای صفات زراعی در این پژوهش، می‌توان از طریق گزینش و برنامه‌های بهترزایی، ارقام مناسب و مطلوب را از لحاظ عملکرد دانه بیشتر و صفات دیگر تهیه نمود. با توجه به متفاوت بودن والدین ژنتوتیپ‌های مورد ارزیابی، وجود تنوع ژنتیکی برای صفات در این پژوهش نیز قابل توجیه بوده، و بیشتر این تنوعات را می‌توان ناشی از عوامل ژنتیکی دانست. نتایج این بررسی نشان می‌دهد که این گیاه می‌تواند ظرفیت نسبتاً خوبی برای عملکرد دانه در منطقه داشته باشد. همچنین، نتایج نشان می‌دهد که در برنامه‌های بهترزایی به منظور افزایش عملکرد دانه، می‌توان از اجزای آن نیز به عنوان شاخص گزینش بهره برد. در این آزمایش شمار کپسول در گیاه، و نهایتاً شمار کپسول در واحد سطح از اجزای اصلی و مهم عملکرد دانه در بزرگ تعیین گردید. بنابراین، می‌توان در برنامه‌های بهترزایی از بهبود این صفت برای بهبود عملکرد دانه در واحد سطح استفاده نمود. در گزارش‌های دیگر نیز چنین آمده است که افزایش شمار کپسول و نهایتاً شمار بذر در واحد سطح، می‌توانند به عنوان شاخص‌های

منجر به کاهش رشد علف‌های هرز، و نهایتاً افزایش تولید کپسول و عملکرد دانه در واحد سطح خواهد شد ($\text{I}=3$). در بررسی حاضر ضرایب هم‌بستگی زیاد میان عملکرد دانه در واحد سطح و اجزای عملکرد حاصل نگردید (جدول ۶). علت را می‌توان وجود روابط مثبت و منفی مستقیم و غیرمستقیم میان اجزای عملکرد دانه در گیاه و همچنین تراکم بوته دانست. هم‌بستگی مثبت و معنی دار عملکرد دانه در واحد سطح و تراکم بوته ($\text{I}=0/39^{**}$) دلالت بر این دارد که به منظور افزایش عملکرد در واحد سطح، داشتن تراکم بوته مطلوب باید مورد توجه قرار گیرد. گیاه بزرگ به رغم داشتن قدرت جبران عملکرد زیاد از طریق شمار کپسول در گیاه، در تراکم‌های گیاهی زیر حد بحرانی دچار کاهش عملکرد خواهد شد. بنابراین، میزان توانایی و واکنش جبرانی گیاه بستگی به تراکم بوته دارد ($\text{I}=18$). به رغم معنی دار بودن برخی ضرایب هم‌بستگی میان صفات دیگر، مقادیر آنها چشم‌گیر نبود (جدول ۶)، ولی به طور کلی ضرایب به دست آمده در این پژوهش با پژوهش‌های دیگر ($\text{I}=3$ ، $\text{I}=22$ و $\text{I}=32$) هم‌خوانی دارد. در این آزمایش هم‌بستگی نسبتاً کم، منفی و معنی دار ($\text{I}=0/31^{**}$) میان شمار گیاهچه در واحد سطح و شمار روز تاریخی دیده شد. هم‌بستگی منفی این دو صفت را می‌توان این طور توجیه نمود که بیشتر ژنتوتیپ‌های به کار رفته در این پژوهش دارای رنگ بذر زرد و نتیجتاً دارای بنیه بذر و میزان سبز شدن پایین بوده‌اند ($\text{I}=30$ و $\text{I}=31$). بنیه بذر کم موجب ایجاد مشکلات سبز شدن و استقرار گیاهچه و احتمالاً افزایش دوره رشد گیاه می‌گردد. از سویی، تراکم بوته کم نیز موجب استمرار تولید ساقه‌های جانبی و فرعی در گیاه، و نهایتاً افزایش دوره رشد و نایکنواختی رسیدگی می‌گردد. در پژوهشی که توسط رائو و سینگ ($\text{I}=22$) انجام گردید، این ضریب هم‌بستگی مثبت و معنی دار ($\text{I}=0/34^{**}$)، ولی در پژوهش دیگر این ضریب منفی ($\text{I}=0/52^{**}$) گزارش گردیده است ($\text{I}=3$). در این بررسی وجود هم‌بستگی مثبت و معنی دار میان دوره رشد گیاه و شمار انشعابات اولیه در گیاه ($\text{I}=0/44^{**}$) و شمار

پژوهشی دانشگاه صنعتی اصفهان تأمین گردیده، که بدین وسیله
صمیمانه تشرک و قدردانی می‌گردد. هم‌چنین از دکتر گردون
رولند در دانشگاه ساسکاچوان کاتادانیز به خاطر تأمین بخشی از
مواد ژنتیکی مورد استفاده در این پژوهش بسیار تشرک و
سپاسگزاری می‌گردد.

گزینش به منظور افزایش عملکرد دانه و تولید ارقام با عملکرد
زیاد در برنامه‌های بهزادی مورد استفاده قرار گیرند (۲۲ و ۳۲).

سپاسگزاری

کلیه هزینه‌ها و امکانات اجرایی این طرح توسط حوزه معاونت

منابع مورد استفاده

۱. خواجه پور، م. ر. ۱۳۷۰. تولید نباتات صنعتی. انتشارات جهاد دانشگاهی صنعتی اصفهان.
۲. کریمی، م. ۱۳۶۶. آب و هوای منطقه مرکزی ایران. انتشارات دانشگاه صنعتی اصفهان.
3. Albrechtsen, R. S. and C. D. Dybing. 1973. Influence of seeding rate upon seed and oil yield and their components in flax. *Crop Sci.* 13: 277-280.
4. Anderson, R. 1994. Linola might repeat Canol's rags-to-riches story. *Prophita* 2: 36-38.
5. AOSA. 1983. Seed Vigour Testing Handbook. Association of Official Seed Analysts, Published by the Association.
6. Atlin, G. N., E. O. Kenadchuk and D. J. Lockwood. 1992. Single-row plots for agronomic evaluation of flax (*Linum usitatissimum L.*) lines. *Can. J. Plant Sci.* 72: 997-1000.
7. Bhatty, R. S. 1995. Nutrient composition of whole flax seed and flax seed meal. PP. 23-42. In: S. C. Cunnane and L. U. Thompson (Eds.), *Flax Seed in Human Nutrition*. AOCS Press, Champaign, Illinois.
8. Bhatty, R. S. and G. G. Rowland. 1990. Measurement of α -linolenic acid in the development of edible oil flax. *J. Am. Oil Chem. Soc.* 67: 364-367.
9. Dillman, A. C. and J. C. Brinsmade. 1938. Effect of spacing on the development of the flax plant. *Agron. J.* 30: 267-273.
10. Flax Council of Canada. 1994. Flax Focus. The Flax Council of Canada, Winnipeg, MB.
11. Forsyth, D. D. and O. A. Vogel. 1945. Effect of seed coat injuries during threshing on emergence of flax seedlings. *J. Am. Soc. Agron.* 37: 387-393.
12. Green, A. G. 1986. A mutant genotype of flax (*Linum usitatissimum L.*) containing very low levels of linolenic acid in its seed oil. *Can. J. Plant Sci.* 66: 499-503.
13. Green, A. G. 1986. Genetic control of polyunsaturated fatty acid biosynthesis in flax (*Linum usitatissimum L.*) seed oil. *Theor. Appl. Genet.* 72: 654-661.
14. Green, A. G. 1986. Genetic conversion of linseed oil from industrial to edible quality. *Dis. Plant Breed. Symp.* 1986. N. Z. Agron. Soc., Special Pub. No. 5, P. 266-269.
15. Green, A. G. and J. C. P. Dribbenki. 1995. Breeding and development of LINOLA (low linolenic flax). FAO-proc. 3rd Inter. Flax Breeding Research Group, France.
16. Green, A. G. and D. R. Marshall. 1984. Isolation of induced mutants in linseed (*Linum usitatissimum L.*) having reduced linolenic acid content. *Euphytica* 33: 321-328.
17. Kenaschuk, E. O. and K. Y. Rashid. 1993. AC linola flax. *Can. J. Plant Sci.* 73: 839-841.
18. Leitch, M. H. and F. Sahi. 1999. The effect of plant spacing on growth and development in linseed. *Ann.*

- Appl. Biol. 135: 529-534.
19. Patil, V. D., P. R. Chopde and V. G. Makne. 1986. Studies on interrelationships between yield and yield components in intervarietal crosses of linseed (*Linum usitatissimum*). Acta-Agronomica-Hungarica 35: 129-132.
20. Poehlman, J. M. and D. A. Sleper. 1995. Breeding Field Crops. Iowa State Univ. Press, Ames, Iowa.
21. Ralph, W. 1992. A major new oilseed. Rur. Res. 157: 4-7.
22. Rao, S. K. and S. P. Singh. 1983. Analysis of yields factors in segregating populations and their implications in selection of flax (*Linum usitatissimum*). Can. J. Genet. Cytol. 25: 495-501.
23. Robinson, R. G. 1949. The effect of flax stand on yields of flax seed, flax straw and weeds. Agron. J. 41: 483-484
24. Rowland, G. G. 1991. An EMS-induced low linolenic acid mutant in McGregor flax (*Linum usitatissimum* L.). Can. J. Plant Sci. 71: 393-396.
25. Rowland, G. G. 1994. Edible oil flax. New uses for old crop. PBI Bulletin (August 1994), Published by Plant Biotechnol. Inst., Saskatoon, Canada.
26. Rowland, G. G. and R. S. Bhatty. 1990. Ethyl methanesulphonate induced fatty acid mutations in flax. J. Am. Oil Chem. Soc. 67: 213-214.
27. Rowland, G. G. and R. S. Bhatty. 1987. Vimy flax. Can. J. Plant Sci. 67: 245-247
28. Rowland , G. G., E. O. Kenaschuk and R. S. Bhatty. 1990. Somme flax. Can. J. Plant Sci. 70: 545-546.
29. Rowland, G. G., A. McHughen, L. V. Gusta, R. S. Bhatty, S. L. Mackenzie and D. C. Taylor. 1995. The application of chemical mutagenesis and biotechnology to the modification of linseed (*Linum usitatissimum* L.). Euphytica 85: 317-321.
30. Saeidi, G. and G. G. Rowland. 1999. Seed colour and linolenic acid effects on agronomic traits in flax. Can. J. Plant Sci. 79: 521-526.
31. Saeidi, G. and G. G. Rowland. 1999. The effect of temperature, seed colour and linolenic acid concentration on germination and seed vigour in flax. Can. J. Plant Sci. 79: 315-316.
32. Tadesse, N., C. Lay and C. D. Dybing. 1997. Comparative seed yield performance of high-by-high and low-by-high crosses in flax. Plant Breed. 116: 561-566.